

СИМВОЛІКА ПРОСТОРОВИХ ОПОЗИЦІЙ (НА МАТЕРІАЛІ ТЕКСТІВ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ)

SYMBOLISM OF SPATIAL OPPOSITIONS (BASED ON TEXTS FROM UKRAINIAN SPELLS)

Шуляк С.А.,

orcid.org/0000-0003-3669-852X

доктор філологічних наук, професор,

*професор кафедри прикладної лінгвістики, зарубіжної літератури та журналістики
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*

У статті здійснено аналіз символічних значень просторових опозицій, відображених у текстах українських народних замовлянь. Розглянуто традиційні уявлення про простір як систему сакральних та профанних координат. Особливу увагу приділено тому, як у замовляльних текстах простір набуває символічного виміру через номінації, що представляють небесний простір: небо, місяць; водний простір: море, вода, камінь, струг, щука, кит-риба; земний простір: поле, діброва, ліс, земля, звір, дуб, черв'як, медвідь, лігво, а протиставлення і водночас зв'язок цих трьох просторів акцентує ідею недосяжності їхнього поєднання. Підкреслено роль символіки просторових опозицій у формуванні мовної картини світу. Зазначено, що символіка просторових опозицій у текстах українських замовлянь полягає у створенні магічної структури, де кожна стихія має своє місце, свою функцію і просторову межу. Проаналізовано також числові символи просторових орієнтирів (три брати: небо – земля – море; поле – море – небо; небо – океан – земля; п'ять братів: небо – дуб – лігво – поле – вода; три річі: земля – вода – небо; три сестриці-послужниці: лісаха – водаха – поляха), що укорінені у міфологічному мисленні українців. Зазначено, що символіка просторових опозицій у замовляннях не лише відображає космогонічну картину світу українців, а й виконує захисну функцію, формуючи магічну межу між людиною і злом. Визначено звертання як своєрідний магічний ключ, що відкриває простір для виконання бажаного: вони фіксують увагу на конкретному об'єкті, символічно залучають його до дії, а також формують структуру замовляння, розмежовуючи простори (місяць на небі, камінь у морі, дуб у діброві). Простежено, як через систему символів у фольклорних текстах здійснюється організація простору, як невід'ємного складника ментальності наших пращурів.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні символічних значень часових меж в українських фольклорних текстах.

Ключові слова: українські замовляння, символ, числовий символ, символіка, текст, звертання, простір, просторові опозиції.

The article analyzes the symbolic meanings of spatial oppositions reflected in the texts of Ukrainian folk spells. It examines traditional ideas about space as a system of sacred and profane coordinates. Particular attention is paid to the idea how space acquires a symbolic dimension in incantation texts through nominations representing celestial space: sky, moon; water space: sea, water, stone, stream, pike, whale-fish; earth space: field, oak grove, forest, earth, beast, oak, worm, bear, lair; and the opposition and at the same time connection of these three spaces emphasizes the idea of the unattainability of their combination. The role of the symbolism of spatial oppositions in the formation of the linguistic picture of the world is emphasized in the article. It is noted that the symbolism of spatial oppositions in the texts of Ukrainian spells consists in the creation of a magical structure, where each element has its place, its function, and its spatial boundary. The numerical symbols of spatial landmarks are also analyzed (three brothers: sky – earth – sea; field – sea – sky; sky – ocean – earth; five brothers: sky – oak tree – lair – field – water; three things: earth – water – sky; three sisters-servants: forest – water – field) rooted in the mythological thinking of Ukrainians. In the article we emphasize that the symbolism of spatial oppositions in spells not only reflects the cosmogonic picture of the world of Ukrainians, but also performs a protective function, forming a magical boundary between man and evil. Addresses are identified as a kind of magical key that opens up space for the fulfillment of desires: they fix attention on a specific object, symbolically involve it in the action, and also form the structure of the spell, delimiting spaces (the moon in the sky, a stone in the sea, an oak tree in the forest). It has been traced how, through a system of symbols in folklore texts, space is organized as an integral part of the mentality of our ancestors.

Prospects for further research lie in studying the symbolic meanings of temporal boundaries in Ukrainian folklore texts.

Key words: Ukrainian spells, symbol, numerical symbol, symbolism, text, address, space, spatial oppositions.

Постановка проблеми. Сучасні наукові пошуки все частіше звернено на аналіз символіки фольклорних текстів, зокрема українських замовлянь, як важливого джерела для вивчення світогляду та ментальності народу. Однак питання символічних значень просторових опозицій

у замовляннях досі залишається недостатньо розробленим, що ускладнює розуміння механізмів формування структури тексту та його магічного впливу. Вивчення простору, а також способів організації та взаємодії різних стихій у межах замовляльного тексту, відкриває нові перспек-

тиви для осмислення фольклорної традиції, її міфологічних основ і захисних функцій. Саме тому актуальним є комплексний аналіз символіки просторових опозицій – їхніх номінацій, взаємозв'язків і ролі у формуванні магічної системи стосунків між людиною та природою, адже «саме знання символіки допоможе нам усвідомити картину світу, спосіб мислення наших пращурів, їх естетичні, моральні ідеали» [1, с. 193].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

М.К. Дмитренко, досліджуючи символи та народно-поетичну символіку, значення символічних образів українського фольклору, зазначає, що «символи і символіку тлумачать (розуміють) на побутовому, філософському, психологічному, естетичному, лінгвістичному, містично-окультному, езотеричному та інших рівнях» [2, с. 8].

В.В. Жайворонок визначає символ так: «1) умовне позначення якогось предмета, поняття або явища; на створення символів впливає оточення; це уява особливого роду, але завжди конкретно взята з зовнішнього світу; у кожного народу в символіці є свої особливості, що пояснюються передусім специфікою спілкування цього народу з довкіллям; щоб знати й розуміти історію й культурне життя того чи того народу, треба знати й розуміти його символи. *Хліб на рушнику як народний символ гостинності; Символ віри як стислий виклад догматів християнства; Національні символи.* 2) художній образ, який умовно відбиває яку-небудь думку, ідею, почуття тощо. *Троянда як художній символ кохання; Сокіл, орел як фольклорні символи сили, мужності, краси, величі*» [3, с. 537].

Словник символів України пояснює символ як «умовне позначення якогось предмета, поняття, явища, процеси, художній образ, який відбиває певну думку, ідею, почуття» [1, с. 192], а також трактує символ як «уявлення, що викликає певне коло асоціацій у даній поетичній системі» [1, с. 192].

За В.В. Жайворонком, «простір – вільний, великий обшир; просторінь; у народних піснях – символ волі, а отже й щастя, розкошу як його різновиду; просторові уявлення панують у народних віруваннях» [3, с. 487].

А. Темченко зазначає, що «обрядовий простір становить ідеальну природно- чи культурно-ландшафтну модель, альмагуєчи бінарні протиставлення вертикалі й горизонталі, статичності й динаміки, наповненості й порожнечі, прямокутності й округлості, доцентровості й відцентровості, периметральності й радіальності» [4, с. 46], а «існування опозиційних пар, за допомогою яких

організовується міфологічний простір, є наслідком схильності людського мислення до диференціювання й протиставлення явищ оточуючого світу» [5, с. 443].

Постановка завдання. Завдання статті вбачаємо в тому, щоб визначити особливості символічних значень просторових опозицій і числових символів просторових орієнтирів, відображених у текстах українських народних замовлянь.

Виклад основного матеріалу. У тексті замовляння *Місяцю-князю! Вас три у світі: оди на небі, другий на землі, а третій в морі, камінь білий. Як вони всі не можуть докупити зійтися, так не можуть у мене, раба Божого Івана, зуби боліти! Нехай тобі золота корона, а мені щастя й здоров'я!* [6, с. 45] чітко простежуються просторові опозиції *небо – земля – море*. Кожен зі згаданих просторів має власне символічне навантаження, що відображає космогонічну картину світу, притаманну саме українському фольклору. *Небо* символізує божественне, недосяжне, сакральне; те місце, де перебувають вищі сили і панує космічний порядок. *Земля* є символом людського буття, матеріального життя. *Море*, як третій простір, уособлює непізнане, глибоко підсвідоме. *Камінь* в морі, швидше за все, вказує на стабільність, або ж на межу між світами. Протиставлення і водночас зв'язок цих трьох просторів підкреслює ідею недосяжності їхнього поєднання. У цьому замовлянні прослідковуємо неможливість злиття небесного, земного і морського як магічну формулу для відгородження хвороби. В унікальних українських замовляльних текстах передбачено створення символічного бар'єру між злом (болем) і людиною.

Світобудова у текстах українських замовлянь структурована, в ній: *місяць – у небі, мертвець – у гробі, камінь – у морі*, як-от: *Місяць у небі, мертвець у гробі, камінь у морі: як три брати докупити зберуться і будуть бенкет робити, тоді у мене зуби будуть боліти* [6, с. 45]. Всі три простори формують систему, у межах якої відбувається магічна дія замовляння. Неможливість поєднання цих просторів стає запорукою відгородження від болю. Тобто, просторові опозиції створюють символічний бар'єр, що оберігає людину, і водночас відображають традиційну народну віру у гармонію та нездоланність природного порядку.

Словосполучення *три брати* у замовляннях є ключовим, адже підкреслює ідею недосяжності їхнього об'єднання, створює бар'єр між людиною і хворобою. *Три брати* – це метафоричне втілення трьох стихій чи світів, які за народними уявленнями ніколи не можуть зустрітись, так само як

і хвороба не повинна проникати до людини, що спостерігаємо у замовляльних текстах на кшталт: *Місяцю, молодий княже! Чи бував ти в старого? Чи питав ти його, чи болять в його зуби? Щоб у мене вік віком і суд судом зуби не боліли. Заєць у полі, а риба в морі. Місяць на небі: коли будуть три брати вкупі гуляти, тоді в мене будуть зуби боліти* [6, с. 46]; *Звір у полі, риба в морі, гробак у землі. Оце їх три брати як зійдуться всі до міста, будуть їсти, пити, до місяця говорити, тоді в народженої, молитвенної (ім'я) будуть зуби боліти* [6, с. 49].

Число три – «символ духовного синтезу; формули для творення світів; символ створення духу із матерії; активного із пасивного; моделі Всесвіту (верх, середина, низ); щастя, багатства; трійці; берега; цілющості» [1, с. 220]. Символічною моделлю Всесвіту число три є у текстах українських народних замовлянь на кшталт: *Білий камінь у морі, дикий кабан у лісі, черви в дубі... Як зійдуться цих три брати до купи, щоб тоді в (ім'я) рожденного, молитвенного заболіла голова й зуби* [7, с. 126]; *Мрець у землі, камінь у воді, а місяць на небі. Коли ці три речі до купи зійдуться, тоді зуби заболять живущого раба божого (...), не будуть боліти до смерті* [7, с. 119]; *Місяць на небі, камінь у морі, а мертвець у гробі. Як їх суду не судити, так їм до купи не сходитись та не їсти і пити* [7, с. 124].

У замовлянні *Місяць у небі, кит-риба в окіянні, дуб на землі. Як оці три брати зійдуться, то тоді у раба Божого Івана зуби будуть боліти* [6, с. 45] дуб символізує силу, витривалість і зв'язок із землею; *кит-риба* – символ глибини, таємниці; *місяць* – символ вічності, містики, спокою. Недосяжність об'єднання *трьох братів* уособлює гармонію та нездоланність природного порядку, а порушення цього порядку (їхня зустріч) є неможливим, як і неможливість виникнення недуги у адресата замовляння. *Три брати – місяць, дуб, кит-риба*, залишаються розділеними у своїх стихіях, і це є оберегом від хвороби.

Просторові опозиції у замовляннях творять гармонію світу, до якої прагне людина, звертаючись до вищих сил у пошуках зцілення та захисту. Ця система символів відображає традиційну віру українців у нездоланність природного порядку та силу магічного слова. Так у замовлянні *На окіяні-морі, на острові, на острові золота груша, на груші – золоте гніздо, а в тому гнізді – шавулиця, а в тій шавулиці – три сестриці-послужниці: одна лісаха, друга водаха, третя поляха. Ти лісаха, по лісах, ти, поляха, по полях, ти, водаха, по водах. Ти, поляха, виїми свій жилю-*

зуб [6, с. 101] *окіян-море, острів, золота груша, гніздо, шавулиця і три сестриці-послужниці* – це символічні образи, які репрезентують три стихії та відповідні простори: *ліс (лісаха), вода (водаха), поле (поляха)*. Кожна з цих *сестриць* пов'язана зі своєю стихією, що підкреслює ідею розмежування та недосяжності їхнього поєднання. *Ліс, поле та вода* – це не просто природні зони, це уособлення різних сфер буття, які не мають зливатися, подібно до *трьох сестер*, що діють окремо. Саме ця недосяжність їх злиття стає гарантією захисту.

Виразно простежуються просторові опозиції *земля (волога земна) – небо (роса небесна)* у замовлянні на кшталт: *– Яко тес жито наповнюється од вологи земної і од роси небесної, і як той квіт добровільно відпадає од своєї ниви, при своєму корені, так би од моїх бджіл у час свій вільно рої відходили і сідали в моїй пасіці раба Божого (...), при своєму корені сідали, у своїх вуликах і зі всіма новими матками, і зі всіма пожитками* [6, с. 98–99]. *Волога земна* уособлює матеріальну основу життя, плодючість, материнську силу землі, яка дає початок усьому живому. *Роса небесна*, навпаки, символізує духовне, небесне благословення, сакральну енергію, що сходить згори. Поєднання цих двох стихій творить гармонію, адже тільки за умови взаємодії земного і небесного виникає повнота буття, зростання та добробут. У замовлянні ця гармонія переноситься на процес роїння бджіл: як жито зростає завдяки земній волозі й небесній росі, так і бджолині рої мають відходити вільно, природно, не порушуючи загального порядку. Символіка полягає у створенні магічної межі, яка забезпечує «правильний» перебіг подій: рої залишаються в пасіці, біля свого кореня, у своїх вуликах, що гарантує благополуччя господаря. Просторові опозиції *земля – небо* у досліджуваному тексті не тільки описують природні явища, а й виступають символічним балансом між матеріальним і духовним.

У тексті українського замовляння *Перший княжич місяць на небі Адав'євич, другий черв'як у дубі, третій медвідь у лігві, четвертий камінь у полі, п'ятий щука у воді. Коли ті п'ять братів, до купи зійшовшись, будуть за одним столом сидіти, пити, їсти, гуляти, добрії мисли мати, суди судити, пересуди брати, тоді і в раба Божого Івана зубная кость, жовтая і білая, буде боліти, і моєму слову ключ і замок. Амінь, амінь, амінь!* [6, с. 46] просторові опозиції представлені через образи *п'яти братів*, кожен із яких пов'язаний із окремою стихією або світом: *місяць на небі Адав'євич* символізує сакральне, божественне начало і космічний порядок; *черв'як у дубі* уосо-

блює земну глибину, приховані процеси життя, трансформацію і відродження; *медвідь у лігві* відображає силу природи, її циклічність, зимову сплячку та захист; *камінь у полі* є символом стабільності, непорушності; *щука у воді* репрезентує стихію води, глибину, рух і життєву енергію. Неможливість *п'яти братів* зібратися разом стає магичною формулою, а представлена система символів відображає віру українців у нездоланність природного порядку. Недарма ж число *п'ять* символізує «любов, здоров'я, гуманність» [1, с. 185].

У замовляннях від переляку та зубного болю на кшталт: – *Місяць на небі, зайц у дебри, а струг у воді, та й як ті три брате зайдут си на тайну вечеру, та аби тогди ни мав моци переполох мене находити* [7, с. 39]; *Місяце Владимире, прийди до мене зуби замовляти. Камінь у морі, дуб у діброві. Коли ці три брати зійдуться пити й гуляти, тоді у мене, блаженого народженого, перестануть зуби боліти* [7, с. 122]; – *Місяцю молодиче, ти на небі, дикий кабан у лузі, камінь у морі. Як зійдетися всі брати докупи, тоді в мене заболять зуби* [7, с. 128] звертання виконують надзвичайно важливу функцію, адже вони є ключовим елементом магичного впливу слова. Звертаючись до місяця (*місяць на небі, місяце Владимире, місяцю молодиче*), до природних стихій (*зайц у дебри, струг у воді, камінь у морі, дуб у діброві, дикий кабан у лузі*), той, хто замовляє, створює особливий сакральний зв'язок між собою, об'єктом звернення і бажаною зміною (зціленням, захистом від страху чи болю). Форма звертання підкреслює персоніфікацію природних явищ і предметів, уособлює їхню силу, надає їм статусу співучасників магичного ритуалу. Це не просто перелік просторових об'єктів – це діалог,

у якому людина просить про допомогу, звертається з повагою, ніби до живих істот, здатних впливати на долю. Таке звернення створює атмосферу довіри й сакральності, активізує магичну силу слова.

Висновки. Таким чином, у текстах українських замовлянь простір набуває символічного виміру через номінації, що представляють небесний, водний, земний простори. Просторові опозиції земля – небо не тільки описують природні явища, а й виступають символічним балансом між матеріальним і духовним. Протиставлення і водночас зв'язок просторів (небо – вода – земля) – трьох братів – акцентує ідею недосяжності їхнього поєднання, що створює магичну межу, що забезпечує людині можливість бути здоровою та символізує нездоланність природного порядку. Символіка просторових опозицій в замовляннях репрезентує уяву особливого роду, взяту із зовнішнього світу українцями, ту, що акумулює специфіку спілкування нашого народу з природою. Так, в українських народних замовляннях дуб символізує силу, витривалість і зв'язок із землею; кит-риба – символ глибини, таємниці; місяць – символ вічності, містики, спокою. Просторові опозиції представлені числовими символами (три брати, п'ять братів; три річі; три сестриці-послужниці), глибоко укоріненими у міфологічному мисленні українців. У текстах замовлянь звертання до просторових об'єктів є інструментом магичної дії, що допомагає встановити контакт із сакральними силами та забезпечує ефективність магичного впливу.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні символічних значень часових меж в українських фольклорних текстах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Словник символів культури України / за заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренка. Київ : Міленіум, 2002. 260 с.
2. Дмитренко М. Символи українського фольклору: монографія. К. : УЦКД, 2011. 400 с.
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
4. Темченко А. Міфологема подорожі в локативних конструкціях лікувальних текстів українців. *Народна творчість та етнологія*. 3(385). 2020. С. 45–62.
5. Темченко А.І. Традиційні замовляння: семантичні трансформації та обрядові парадигми : монографія. Черкаси : «ІнтролігаТОР», 2014. 572 с.
6. Замовляння / упоряд., передмова, примітки М. К. Дмитренка. Київ : Видавець Микола Дмитренко, 2007. 124 с.
7. Ви, зорі-зориці... Українська народна магична поезія: (Замовляння)/упоряд. М. Г. Василенка, Т. М. Шевчук; передм. М. Г. Василенка. Київ : Молодь, 1991. 336 с.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
 Дата прийняття статті до друку після рецензування: 30.03.2026
 Дата публікації (оприлюднення) статті: 07.05.2026